

Наталія Бондар

**ФІЛІГРАНИ ВИДАНЬ ІВАНА ФЕДОРОВА І ПЕТРА МСТИСЛАВЦЯ
ЯК ДЖЕРЕЛО ІСТОРИКО-КНИГОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ**

Видання східнослов'янських першодрукарів Івана Федорова та Петра Мстиславця були і залишаються у сфері найбільших зацікавлень істориків давньої книги. Однак варто констатувати зменшення кількості досліджень, що викликано, зокрема, й доволі обмеженою джерельною базою документів, що стосуються життя та діяльності першодрукарів. Тому актуальним є пошук альтернативних можливостей дослідження книговидавничої діяльності І. Федорова та П. Мстиславця. Особливу актуальність цій тематиці додає й те, що 2010 р. українська

наукова спільнота під егідою ЮНЕСКО святкуватиме 500-літній ювілей від дня народження Івана Федорова.

Опосередковано нові відомості про діяльність І. Федорова та П. Мстиславця можна отримати шляхом аналізу комплексів водяних знаків їхніх видань, використавши їх як джерело дослідження історії друкування — закупівлі паперу, почерговості друкування частин видання, виявлення раніше невідомих варіантів друку, неавтентичних аркушів у їх складі, вставлених із інших видань

тощо. Загалом доробку першодрукарів належить 15 відомих на сьогодні видань, що друкувалися в Москві, Заблудові, Львові, Вільнюсі та Острозі. Ми дослідили водяні знаки шести із них — Апостола (Москва, 1564), Євангелія учительного (Заблудів, 1569), Апостола (Львів, 1574), Євангелія (Вільнюс, 1575), Псалтиря (Вільнюс, 1576) та Біблії (Острог, 1581), тобто всіх відомих великоформатних видань, які І. Федоров та П. Мстиславець надрукували спільно й окремо. Досліджувалися примірники зі збірки Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, а також інших збірок Києва, Львова, Москви, Острога. Також висловлено окремі спостереження стосовно водяних знаків інших видань першодрукарів.

Варто зазначити, що стародруковані видання, як правило, великого формату і значного обсягу, особливо надруковані доволі великими тиражами, є унікальними комплексами різних зразків паперу, близького за часом виготовлення та територією використання. Однак на практиці філігранологи нечасто звертаються до матеріалу стародрукованих видань для джерела філігранологічних досліджень. Так само рідко досліджують папір видань історики книги. У контексті вивчення історії окремого видання водяні знаки несуть інформацію, що стосується історії друкування книжки, виявлення варіантів видання, атрибуції контрафакцій, тобто підробок, розрізнення між собою декількох видань. Для філігранології та історії паперу стародруковані пам'ятки, на відміну від інших джерел, надають досліднику рідкісну можливість вивчати та співставляти вже апріорі автентичний підбір паперу, близького за часом виготовлення і територією розповсюдження, а часто і місцем виробництва. Комплекс водяних знаків максимально більшої кількості примірників одного видання надає унікальний матеріал для дослідження найширшого спектру можливих варіантів водяних знаків однієї папірні, близьких за часом виготовлення. І така робота не потребує пошуків в архівах, виявлення філіграней, їх зіставлення, доказів одночасного або близького за часом походження з однієї і тієї ж папірні.

Аналізовані примірники надруковані форматом 2°, що значно полегшує вивчення їхніх водяних знаків порівняно із виданнями меншого формату. Всі вони видавалися достатньо великими тиражами і добре збережені, тому не є рідкісними, представлені в найбільших вітчизняних та зарубіжних збірках доволі великою кількістю примірників, що дає додаткові можливості для порівняння.

Раніше філіграні видань І. Федорова і П. Мстиславця досліджувалися, фіксувалися та аналізувалися у публікаціях К. Тромоніна [30], М. П. Лихачова [18; 19], І. П. Крип'якевича [16], Е. Лауцявічюса [17], О. Я. Машюка [21; 22; 23], Я. П. Запаса [8; 9], Я. Д. Ісаєвича [11; 13; 14], Є. Л. Немировського [25; 26; 27; 28], М. Гембаровича [31], І. Я. Лосієвського [20], Н. П. Бондар [1; 5; 6] та інших дослідників. Вцілому в альбомах зафіксовано й опубліковано переважну більшість знаків, виявлених у виданнях І. Федорова та П. Мстиславця. Здійснювались спроби дослідити співвідношення різних знаків і динаміку їх зміни в межах одного примірника (заблудівське Євангеліє учительне 1569 р., львівський Апостол 1574 р.), встановити хоча б гіпотетично папірні, де виготовляли подібний папір. Приділялась увага історії закупівлі паперу для видань першодрукарів, їх контактам із папірнями та папірниками, іншим торговельним зв'язкам.

Першим виданням І. Федорова та П. Мстиславця став Апостол, що друкувався у Москві з 19 квітня 1563 р. до 1 березня 1564 р. Папір у виданні кількісно репрезентований таким чином: зі знаком Рука — 37 %, зі знаком Сфера — 33 %, зі знаком Кораблик — 17 %, Голова блазня — 3 %. Крім того, не у всіх примірниках трапляються одиничні знаки Розетка (Квітка) та Кувшинчик (Глечик, Ваза), однак зарахувати ці види паперу до випадкових навряд чи варто через те, що такий папір фіксується у тих самих зошитах. Загальноприйнятою є думка, що видання московського Апостола 1564 р. було надруковане на папері французького походження, заздалегідь придбаному у великій кількості для друкування книжки [23, с. 37; 26, с. 295]. Однак поаркушне і позошитне дослідження примірників ставить під сумнів правомірність таких висновків. Навпаки, комплексний аналіз водяних знаків видання Апостола 1564 р. показав, що папір для друкування надходив окремими невеликими партіями для друкування одного-двох зошитів тиражу. Наприклад, синхронно в усіх примірниках у певних зошитах трапляється тільки папір із такими ж самими однією або кількома видами філіграней. І навпаки, незбіг філіграней в одних і тих самих зошитах у різних примірниках дозволив виявити невідомий у бібліографії варіант друку на парі аркушів 107–110. Найбільш показовою є відмінність друку на аркуші 107, рядок 5 — у першому варіанті слова «суждаеши брата свого» надруковані із невеликими проміжками, у другому — суцільним

друком без проміжків. Арк. 110, рядок 1: перший варіант — «но своєму», де слова надруковані з пробілом, другий варіант — без пробілу. Можна навести декілька подібних прикладів друку аркушів 107 та 110, де відмінність полягає переважно у наявності або відсутності проміжків між словами.

При дослідженні Євангелія учительного, які спільно надрукували І. Федоров та П. Мстиславець у Заблудові впродовж 8 липня 1568 р. — 17 березня 1569 р., були виявлені водяні знаки 11 сюжетів у такому співвідношенні: Гоздава — 43 %, Єліта — 26 %, Три корони — 8 %, Літера S — 5 %, Свенчиц без картуша — 4,5 %, Підкова з хрестом без картуша — 3 %, Башти — 2,5 %, Топор — 1,5 %, Ведмідь — 1,5 %, Новіна — 1,5 %, Козел — 0,5%. Виявлені філіграні не демонструють у складі заблудівського Євангелія учительного 1569 р. чіткої заміни одного паперу іншим, що збігалось у кількох примірниках. Можливо, папір для цього видання був закуплений кількома великими партіями ще до початку роботи, що спонукало до нерівномірності розподілу між примірниками аркушів із різними водяними знаками та їх хаотичного розміщення у різних примірниках. До загальних закономірностей, що стосуються усіх примірників видання заблудівського Євангелія, підпадає лише наявність у першому та останньому зошитах паперу із філігранню Ведмідь. Сукупність усіх примірників — це незрозуміла комбінація паперу, що не дозволяє простежити заміну однієї партії паперу іншою послідовно у всіх примірниках, що легко вдається при дослідженні всіх інших великоформатних видань І. Федорова та П. Мстиславця. Філігранологічний аналіз примірників заблудівського Євангелія 1569 р. із метою його книгознавчого використання для дослідження історії друкування цього видання поки що лише ставить питання, а не дає на них відповіді. Вирішення завдання ускладнюється ще й досить невеликою кількістю примірників у межах одного сховища, зокрема, в Україні.

Можемо долучити до дослідження деяку інформацію про водяні знаки рідкісного Псалтиря, який Іван Федоров друкував у Заблудові з 26 вересня 1569 р. до 23 березня 1570 р. Видання надруковане форматом 4°, що суттєво ускладнює аналіз його паперу. Примірники його є рідкісними, їх збереглося у світі усього чотири [7, № 48, с. 370]. Внаслідок дослідження примірника зі збірки Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького (шифр СДК 340) можемо зафіксувати використання паперу із філігранями Єліта в лінійному картуші, Гоздава та Топор у лінійному кар-

туші. Такий самий папір використано при друкуванні заблудівського Євангелія учительного 1569 р.

Найбільшу однорідність паперу при порівнянні всіх досліджуваних спільних та окремих видань І. Федорова та П. Мстиславця демонструє Апостол, який І. Федоров надрукував у Львові у власній друкарні з 25 лютого 1573 р. до 15 лютого 1574 р. При дослідженні примірників у його складі виявлені водяні знаки шести сюжетів у такому співвідношенні: філігрань Лодзя — 61 %, Підкова маленька з хрестом без картуша — 27 %, Єліта у лінійному картуші — 4 %, Свенчиц без картуша — 3 %, Топор у лінійному картуші — 1,5 %, Абданк у картуші із завітками — 1,5 %. По одному разу нам трапилися також філіграні Кабан, Гоздава без картуша та Ястжембец у картуші під короною, які не зафіксували попередні дослідники. Ці знаки можна вважати випадковими, однак і вони свідчать про побутування тих самих видів паперу в той самий час на території, де друкувався Апостол.

Велика кількість паперу із філігранню Лодзя, виявленого у примірниках львівського Апостола 1574 р. на тлі не надто продуктивної діяльності папірні в попередні і наступні роки, наводить на думку, що І. Федоров міг не просто викупити запаси папірні (якщо такі були), а заздалегідь замовити партію паперу спеціально для друкування Апостола. Таке припущення потребує пошуків документального підтвердження. Кілька разів нам трапився різновид філіграні подібного малюнка, але розміщеного у картуші під короною (по одному разу на примірник). Можливо, інакший малюнок філіграні використовувався для позначення якості паперу.

Львівський Апостол 1574 р. дає найчіткішу динаміку заміни однієї партії паперу іншою, причому синхронно в усіх досліджуваних примірниках. У перших шести зошитах використано папір лише із водяним знаком Підкова з хрестом без картуша, у шостому та сьомому зошитах у всіх примірниках трапляються філіграні Свенчиц та Абданк. У кінцевому зошиті також з'являється папір із філігранню Підкова, що вказує на те, що кінцева частина друкувалася наприкінці роботи одночасно із початковою. Порівняно із заблудівським Євангелієм 1569 р. спільні знаки — Підкова маленька без картуша, Свенчиц без картуша, Топор у картуші, Гоздава. Примірники Апостола не демонструють такої відмінності між собою у кількості і співвідношенні водяних знаків, як примірники заблудівського Євангелія 1569 р., навпаки, засвідчують те, що закупівлю паперу опікувався особисто І. Федоров, і папір купували поступово.

Щодо паперу Букваря, надрукованого у Львові 1574 р., збереженого до сьогодні всього у двох примірниках [7, № 58, с. 450-451], то у дослідженнях наших попередників зафіксовано лише один водяний знак у вигляді Підкови із хрестом без картуша [29, с. 189]. Можемо підтвердити припущення, яке висловив Є. Л. Немировський стосовно того, що Буквар друкувався одночасно із початковими та кінцевими аркушами Апостола 1574 р., і, вірогідно, мав бути завершений раніше від Апостола [28, с. 74-75], хоча така гіпотеза свого часу не знайшла підтримки в інших федорознавців, наприклад, Я. Д. Ісаєвича [12, с. 189].

Значно менше порівняно із водяними знаками видань І. Федорова, в тому числі і спільних із П. Мстиславцем, досліджені філіграні самостійних вільнюських видань останнього. Нагадаємо, що П. Мстиславець видав у Вільнюсі Євангеліє, яке друкувалося з 14 травня 1574 р. до 30 березня 1575 р., Псалтир, друкування якого було завершено у Вільнюсі 16 січня 1576 р., а також рідкісний Часовник 1574–1576 рр., введені в обіг примірники якого не мають вихідних відомостей. Із післямов Євангелія та Псалтиря відомо, що до друкарської діяльності були долучені знатні жителі Вільнюса Іван та Зиновій Зарецькі та Кузьма і Лукаш Мамоничі. Яку саме роль вони відігравали у видавничому процесі, можна лише припускати гіпотетично. Із наступних судових документів відомі майнові претензії Мамоничів до Петра Мстиславця, що свідчить про те, що вони були співвласниками — чи друкарні, чи устаткування, чи частини тиражу.

Євангеліє 1575 р., яке друкувалося з 14 травня 1574 р. до 30 березня 1575 р., є, вірогідно, першим самостійним виданням П. Мстиславця у Вільнюсі. Несподіваним та найсенсаційнішим у процесі дослідження виявилось те, що серед примірників трапилися такі, що надруковані на папері взагалі без філіграней або із кількома філігранями. Аналізуючи папір празьких видань Ф. Скорини, надрукованих на папері без водяних знаків, О. Я. Мащок назвав використання паперу без філіграней рідкісним явищем у книговидавничій практиці XVI ст. [24, с. 189]. Якщо звернутися до аналізу паперу із філігранями у примірниках вільнюського Євангелія 1575 р., то більш ніж третину від використаного паперу складають аркуші з філігранню Труби. Це також може свідчити на користь спеціального замовлення або виготовлення паперу саме для друкування Євангелія 1575 р.

Стосовно примірників із філігранями, то усі вони синхронно відображають заміну однієї партії

паперу іншою. Поява в них рідкісних та випадкових філіграней фіксується у тих самих зошитах. Виявлені водяні знаки таких видозмін: Труби — 35 %, Топор у невеликому орнаментальному картуші під короною — 19 %, Свенчиц — 10 %, Підкова маленька із хрестом без картуша — 9 %, Єліта — 5 %, Кабан — 3 %, Ястжембец у картуші під короною — 2 %, Риба — 1,5 %, Абданк у лінійному картуші із завітками — 1,5 %, Абданк у колі із зображенням митри — 1,5 %, Єліта велика в орнаментальному картуші під короною — 1 %, Літера S у картуші під короною — 1 %, Голова блазня без картуша — 0,5 %, Топор без картуша — 0,5 %, Остоля — 0,5 %, Картуш із чотирма гербовими зображеннями — 0,3 %, Два хрести — 0,2 %. Деякі із сюжетів, наприклад, Топор, Підкова, Єліта, — представлені кількома типами знаків, які належать, вочевидь, різним папірням, що збільшує кількість різновидів використаного паперу.

Значна кількість виявлених водяних знаків свідчить, що папір для друкування Євангелія 1575 р. не був придбаний або виготовлений спеціально однією чи кількома папірнями, а закуповувався окремими великими партіями. Вступні частини — початкова молитва, чотири «Предісловія» та «Оглавленіє» кожного з Євангелій, — друкувалися окремо від основного євангельського тексту вже наприкінці роботи. Прослідковується певна зміна великих партій паперу, зокрема, після 20 та 43 зошитів. Вочевидь, наприкінці роботи папір закуповувався в менших кількостях в залежності від потреб.

При звірці примірників, надрукованих на папері з філігранями та без них, відмінностей в наборі виявити не вдалося. Проте ми виявили два варіанти набору червоною фарбою на багатьох аркушах. П. Мстиславець при друкуванні користувався двоколірним друком, виконаним із двох наборів у два прогони — спочатку чорним, потім червоним. Найпоказовішими є відмінності верхнього рядка 20 аркуша другого рахунку — у першому варіанті (примірники із філігранями) слово «рече» надруковане із виносною літерою «ч», у другому (примірники без філіграней) — без виносних. І на інших аркушах є дуже дрібні відмінності в наборі червоним.

Зовсім інші результати ми отримали при дослідженні філіграней чотирьох аркушів вільнюського Євангелія 1575 р. із фронтисписними зображеннями апостолів. Ці аркуші вкомпоновані в один із примірників Острозької Біблії 1581 р. (НБУВ, Кир.762). Три із них уміщені на початку відповід-

них Євангелій, Іоанн — після «Послання Іоанново» в складі Апостола. Дереворити розфарбовані. Аналіз їхніх філіграней виявив на трьох із них (зображення Луки, Марка, Іоанна) водяні знаки у вигляді підкови з хрестом у доволі великому округлому картуші із завитками — знак Ястжембец [2; 4; 6]. Датування найбільш схожих знаків за альбомами припадає на 1580–1590 рр. [15; 17]. Жодного подібного водяного знака при дослідженні філіграней Євангелій 1575 р. не виявлено. Тому аркуші з гравюрами не є видаленими із примірника Євангелія, а самостійними відбитками із дошок Петра Мстиславця пізнішого часу. Ці гравюри варто вважати первістками східнослов'янської естампної гравюри. Подальші філігранологічні дослідження, в тому числі й кириличних стародруків, можливо, дозволять точніше встановити час та місце їх виготовлення.

Наступне видання П. Мстиславця — Псалтир, що вийшов друком у Вільнюсі 16 січня 1576 р., містить водяні знаки шести сюжетів: Кабан без картуша — 75 %, Остоя — 6 %, Підкова маленька без картуша — 5 %, Єліта у лінійному картуші — 3 %, Свенчиц без картуша — 2 %, Топор без картуша — 1 %, не встановлено філіграней — 7 %. Два рази нам трапилася філігрань Топор у картуші під короною та один раз — Ястжембец у картуші під короною.

Усі досліджені примірники Псалтиря 1576 р. демонструють однакову кількість і динаміку зміни філіграней. Переважає водяний знак Кабан без картуша, виявлений у всіх зошитах книжки, крім 23-24. У зошитах 21-25 додається папір із філігранями Єліта, Підкова, Свенчиц, Топор та Остоя. Форма знаків така сама, як і у вільнюському Євангелії 1575 р., тобто папір П. Мстиславець для другого свого вільнюського видання купував у тих самих постачальників. Однак менша кількість виявлених різновидів філіграней порівняно із Євангелієм 1575 р. свідчить про налагодження процесу закупівлі паперу для друкування Псалтиря 1576 р.

Попередній аналіз водяних знаків свідчить, що папір був придбаний кількома партіями, як і при друкуванні Євангелія 1575 р., адже зміни філіграней чітко фіксуються після 20 (арк. 159) та 26 зошитів (арк. 203). Цікаво й те, що ані цілих примірників, ані зошитів у складі примірників або окремих аркушів, надрукованих на папері без філіграней, не виявлено. Значно менша кількість водяних знаків порівняно із вільнюським Євангелієм 1575 р. вказує на стабілізацію ситуації із закупівлею паперу у Вільнюсі у 1576 р.

Різні філіграні аркуша 190 дозволили виявити варіант набору цього аркуша. У частині примірників цей аркуш має філігрань Підкова з хрестом без картуша (примірник РДБ (Москва), інв. 6371), в інших — Топор у картуші під короною (примірник РДБ (Москва), інв. 7495). Розбіжностей у наборі тексту немає, однак у тому варіанті, де є філігрань із Топором під короною, літери набору дещо скривлені.

Принагідно можемо зафіксувати філіграні ще одного видання, яке надрукував Петро Мстиславець — Часовника. Вихідних відомостей видання не має, але за друкарським матеріалом і водяними знаками А. С. Зернова зарахувала його до вільнюського доробку першодрукаря. Видання рідкісне, збережене до сьогодні у 10 примірниках [7, № 59, с. 451].

Досліджуючи водяні знаки Часовника зі збірки Російської державної бібліотеки (інв. 6646) доходимо висновку, що переважає знак Кабан, також трапляються знаки Свенчиц, Єліта та, ймовірно, Гоздава. Оскільки папір цього видання значно ближчий за водяними знаками до видання Псалтиря 1576 р, аніж до Євангелія 1575 р., можемо гіпотетично уточнити рік його друкування — 1576.

Найвідомішою пам'яткою, пов'язаною із першодрукарем І. Федоровим, стала знаменита Острозька Біблія 1581 р. Згідно із вихідними відомостями, надрукували її впродовж 1580–1581 рр., і має вона два варіанти передмови, один із яких датований 12 липня 1580 р., другий — 12 серпня 1581 р. Характеристику водяних знаків варто розпочати із зауваження, що переглянуті примірники одразу ж розпалися на дві групи в залежності від виявлених філіграней. Меншу групу умовно назовемо першим варіантом, більшу групу — другим. При цьому не вдалося виявити відмінностей у наборі аркушів, надрукованих на різному папері. Одні примірники мають подібні філіграні, інші — відмінні від перших, при цьому подібні між собою. Припущення стосовно того, що примірники однієї групи надруковані на якіснішому папері, потребує подальшого доопрацювання. Папір в обох випадках достатньо якісний.

У примірниках, умовно зарахованих до першого варіанту, використано такі філіграні: Ястжембец у картуші під короною — 39 %, Топор у картуші під короною — 14 %, Ястжембец у картуші під митрою — 10 %, Новіна — 10 %, Леварт — 9 %, Козел (Шарфенберг) — 8 %, Агнець (Юноша) — 3 %, Підкова маленька з хрестом без картуша — 2 %, Лебідь (Дунін) — 2,5 %, Топор у

картуші навкіс — 1 %, Орел без картуша — 0,5 %. Причому декілька примірників синхронно демонструють майже однакову кількість і навіть розміщення паперу з однаковими філігранями. Як правило, це свідчить, що папір купувався або надходив до друкарні окремими партіями.

До другої групи належать примірники, надруковані на папері з такими знаками: Підкова маленька з хрестом без картуша — 50 %, Топор під півмісяцем без картуша — 32 %, Юноша (Агнець) — 5 %, Абланк — 3 %, Новіна — 2 %, Козел (Шарфенберг) — 2 %, Ангел (Гербурт) — 1 %, Лебідь (Дунін) — 1 %, Орел без картуша — 1,5 %, Леварт — 0,5 %, Свенчиц — 0,5 %, Єліта — 1 %, Ястжембец у картуші під короною — 0,5 %, Гоздава без картуша — 0,5 %, Кабан — 0,5 %, Остоя — 0,5 %. Знову ж таки, примірники демонструють майже однакову кількість і динаміку зміни філіграней.

Більш детальний аналіз кожної із частин Біблії, тобто аркушів кожної із шести пагінацій, показав, що у межах одного примірника різні частини можуть становити як один, так і різні варіанти, а також у межах варіанта, що переважає, є вкраплення (іноді усього кілька аркушів) другого варіанту. Складність встановлення, до якого типу належить той чи інший знак, полягає ще й у тому, що залишається невідомим — чи цей знак належить до одного варіанту і потрапив в інший, чи це рідкісна або випадкова філігрань того ж варіанту.

Попередній перегляд і аналіз водяних знаків 54 примірників Острозької Біблії 1581 р. зі збірок Києва, Львова, Острога та Москви показує, що водяні знаки першого варіанту мають 11 примірників, тобто приблизно п'ята частина тиражу, всі інші примірники зі знаками, які зарахували до другого варіанту.

В обох виділених варіантах є філіграні, що виявлені у значній кількості, а також такі, що представлені на окремих аркушах. Перший варіант виявляє меншу кількість філіграней, другий — дещо більше через наявність групи знаків, які трапляються один або декілька разів, і не у всіх примірниках. В обох групах є знаки, що домінують — Ястжембец у картуші під короною (40 %) для першого варіанту і Підкова маленька з хрестом без обрамлення (50 %) та Топор під півмісяцем без картуша (32 %) — для другого. Спроби відслідкувати історію та хронологію використання цих ключових знаків за альбомами філіграней поки що результатів не дали.

Спроби співставити варіанти паперу з варіантами редакції тексту, зафіксовані у публікації А. С. Зернової [10, с. 92-98], не продемонстрували закріплення відредагованого тексту за одним із двох варіантів паперу. В обох варіантах трапляються аркуші із первинним текстом і текстом, в який внесено редакційні правки. Іноді відредаговані аркуші наклеєні на фальц (т. зв. картони), що засвідчує їх пізніше вклеювання замість видалених.

Також безуспішним був пошук відмінностей у наборі аркушів, надрукованих на папері, що співвідноситься із різними варіантами.

Оскільки, з одного боку, результати дослідження паперу абсолютно чітко показують наявність двох варіантів водяних знаків, а також суміжних варіантів, з іншого — не дозволяють на сучасному етапі ні датувати обидва варіанти, ні будь-яким чином пояснити їх походження, можливі найрізноманітніші версії.

Однак ми схилиємося до того, що все-таки було одне видання. Основним аргументом може служити те, що у першому варіанті Біблії є вкраплення знаків другого варіанту, і навпаки. Це свідчить про те, що обидва варіанти походять із однієї друкарні. Можливо, і друкувалися одночасно. Відтак закономірно постає питання, чим викликане друкування різних варіантів видання на іншому папері. Оскільки папір був дуже дорогим матеріалом, і основні витрати на видання книги припадали саме на його закупівлю, можливо, князь К. Острозький і друкар І. Федоров купували папір кожен окремо, позиціонуючи себе як рівноправні співвласники надрукованого тиражу. Це цілком вірогідно в контексті того, що Іван Федоров у післямосковський період (а, можливо, і в московський також) вважав себе самостійним підприємцем.

Можливо, такі ж причини наявності двох видів паперу (з філігранями і без них) у вільноськомому Євангелії 1575 р., де мала місце така ж паритетність у стосунках П. Мстиславця і братів Мамоновичів. Вочевидь, такі припущення потребують подальших пошуків хоча б опосередкованих документальних підтверджень. Можемо висловити гіпотетичне припущення, що ця паритетність була закріплена матеріально у друкуванні книжки одночасно на двох станах, і відповідно, закупівлі паперу кожним із співвидавців для свого стану окремо. Це б пояснило одночасне друкування видання з використанням двох різних підбірок паперу, заміни партій паперу на різних станах у різний час не співвідносно, невелике змішування в частині примірників аркушів паперу обох груп, наявність в обох

групах відредагованих та невідредагованих аркушів.

Оскільки історико-книгознавче дослідження водяних знаків примірників видань І. Федорова та П. Мстиславця дало можливість встановити нові відомості з історії друкування цих видань, сподіваємося на подальші знахідки і залучення таких методик до широкого наукового обігу.

1. *Бондар Н.* Водяні знаки віленського Євангелія 1575 р. як джерело історико-книгознавчих досліджень / *Наталія Бондар* // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. — Київ, 2007. — Вип. 19. — С. 307-324.
2. *Бондар Н.* Ілюстровані примірники Острозької Біблії 1581 р. із зібрання НБУВ як джерело дослідження перших естампних східнослов'янських гравюр / *Наталія Бондар* // Рукописна і стародрукована книга : Міжнар. наук. конф. (XII Федоровський семінар), Львів, 23-25 квіт. 2004. — Львів, 2006. — С. 11-18.
3. *Бондар Н.* Порівняльний аналіз водяних знаків заблудівських, львівських та віленських видань Івана Федорова та Петра Мстиславця / *Наталія Бондар* // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. — Київ, 2008. — Вип. 22. — С. 258-282.
4. *Бондар Н. П.* До історії побутування книжкових ілюстрацій у якості самостійних естампних гравюр наприкінці XVI—XVII ст. / *Н. П. Бондар* // Рукописна та книжкова спадщина України. — Київ, 2005. — Вип. 10. — С. 212-231.
5. *Бондар Н. П.* Первопечатные эстампные гравюры П. Мстиславца и П. Беринды в экземплярах Острожской Библии 1581 г. из собрания Национальной библиотеки Украины им. В. И. Вернадского / *Н. П. Бондар* // Федоровские чтения, 2007. — Москва : Наука, 2007. — С. 96-108.
6. *Бондар Н. П.* Папір заблудівських видань Івана Федорова та Петра Мстиславця / *Н. П. Бондар* // Рукописна та книжкова спадщина України. — Київ, 2009. — Вип. 13. — С. 2-23.
7. *Гусева А. А.* Издания кирилловского шрифта второй половины XVI в. : сводный каталог / *А. А. Гусева*. — Москва : Индрик, 2003. — Кн. 1-2. — 1356 с. : ил.
8. *Запаско Я.* Мистецька спадщина Івана Федорова / *Яким Запаско*. — Львів : Вища шк., 1974. — 311 с. : ил.
9. *Запаско Я. П.* Першодрукар Іван Федоров : нарис / *Я. П. Запаско*. — Львів, 1964.
10. *Зернова А. С.* Начало книгопечатания в Москве и на Украине / *А. С. Зернова*. — Москва, 1947. — 193 с. : ил.
11. *Исаевич Я. Д.* Львовский Апостол Ивана Федорова 1574 р. : по материалам львовских книгохранилищ / *Я. Д. Исаевич* // Книга : исследования и материалы. — Москва : Книга, 1964. — Сб. 9. — С. 54-68 : ил.
12. *Исаевич Я. Д.* Монография о деятельности Ивана Федорова на Украине / *Я. Д. Исаевич* // Книга : исследования и материалы. — Москва : Книга, 1974. — Сб. 29. — С. 186-190.
13. *Исаевич Я. Д.* Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні / *Я. Д. Исаевич*. — Львів : Вища шк., 1975. — 152 с. : ил.
14. *Исаевич Я. Д.* Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні / *Я. Д. Исаевич*. — 2-е вид., переробл. і допов. — Львів : Вища шк., 1983. — 156 с. : ил.
15. *Каманін І.* Водяні знаки на папері українських документів XVI і XVII в. : 1566–1651 / *Іван Каманін, Олександра Вітвіцька*. — Київ : З друкарні Української Академії Наук, 1923. — 124 с. : ил.
16. *Крип'якевич І.* Папір українських друків Івана Федорова / *Ів. Крип'якевич* // Стара Україна. — Львів, 1924. — № 2-5. — С. 45-46.
17. *Лауцявичюс Э.* Бумага в Литве в XV—XVIII в. : атлас, [Текст] : [в 2 кн.] / *Э. Лауцявичюс*. — Вильнюс : Минтис, 1967.
18. *Лихачев Н. П.* Бумага и древнейшие бумажные мельницы в Московском государстве : историко-археогр. очерк / *Н. П. Лихачев*. — СПб : Тип. Имп. АН, 1891. — 106 с., 116 табл.
19. *Лихачев Н. П.* Палеографическое значение водяных бумажных знаков / *Н. П. Лихачев*. — СПб., 1899. — Ч. 1-3.
20. *Лосиевский И. Я.* Первопечатные отечественные издания в Харьковских коллекциях : сводный каталог. Ч. 1 : Описание анонимного памятника печати, изданий Ивана Федорова и Петра Мстиславца / сост. *Игорь Яковлевич Лосиевский*. — Харьков, 1987. — 55 с., ил.
21. *Мацюк О. Я.* Бумага заблудовских изданий / *О. Я. Мацюк* // Иван Федоров и восточнославянское книгопечатание. — Минск, 1984. — С. 130-136.
22. *Мацюк О. Я.* Бумага изданий Ивана Федорова / *О. Я. Мацюк* // Федоровские чтения. 1978. — Москва : Наука, 1981. — С. 21-34.
23. *Мацюк О. Я.* Водяні знаки на папері друків Івана Федорова / *О. Я. Мацюк* // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. — 1964. — № 3. — С. 37-46.
24. *Мацюк О. Я.* Заметки о бумаге пражских изданий Франциска Скорины / *О. Я. Мацюк* // Белорусский просветитель Франциск Скорина и начало книгопечатания в Белоруссии и Литве. — Москва : Наука, 1979. — С. 189-191 : ил.
25. *Немировский Е. Л.* Иван Федоров в Белоруссии / *Е. Л. Немировский*. — Москва : Книга, 1979. — 176 с. : ил.
26. *Немировский Е. Л.* Иван Федоров и его эпоха : энциклопедия / *Е. Л. Немировский*. — Москва : Энциклопедия, 2007. — 912 с., : ил.
27. *Немировский Е. Л.* Иван Федоров : около 1510–1583 / *Е. Л. Немировский*. — Москва : Наука, 1985. — 317 с. : ил.

28. *Немировский Е. Л.* Начало книгопечатания на Украине. Иван Федоров / *Е. Л. Немировский*. — Москва : Книга, 1974. — 224 с. : ил.
29. *Протасьева Т. Н.* Описание первопечатных русских книг / *Т. Н. Протасьева* // У истоков русского книгопечатания. — Москва : Изд-во АН СССР, 1959. — С. 155-196.
30. *Тромонин К.* Изъяснение знаков, видимых на писчей бумаге / собрал и издал *Корнелий Тромонин*. — Москва : В тип. А. Семена, 1844. — 22 с., табл.
31. *Gębarowicz M.* Iwan Fedorow i jego działalność w latach 1589–1683 na tle epoki / *M. Gębarowicz* // *Roczniki biblioteczne*. — 1969. — Z. 1-2. — S. 5-95 ; Z. 3-4. — S. 393-481.